

A felszabadulás utáni politikai átrétegződés kérdéséhez

Az 1945. november 4-én megtartott nemzetgyűlési választások eredményei közismertek. Mégis pusztán emlékeztetőül: a leadott 4 730 409 érvényes szavazatból a Magyar Kommunista Párt 802 122 (16,9%), a Szociáldemokrata Párt 823 314 (17,4), a Nemzeti Parasztpárt 325 284 (6,9%) szavazatot kapott, az abszolút többséget — 2 697 503 (57,03%) voksot — azonban a Független Kisgazdapárt szerezte meg. A kisebb pártok közül a Polgári Demokrata Párt 76 212 (1,6%), a Magyar Radikális Párt 5762 (0,12%) szavazatot vallhatott magáénak. Ezek az adatok jelzik annak a hatalmas politikai átrétegződésnek a méreteit, amely a felszabadulás után végbe ment, s képet adnak az egyes eszmei-politikai áramlatok tömegbefolyásáról, erejéről, s nem utolsósorban a különböző irányzatok egymáshoz való viszonyáról. Igaz: a szavazatok ilyen megoszlásában számos társadalmi, gazdasági, politikai, sőt szociálpszichikai tényező játszott közre, s nagy szerepe volt az adott párt-politikai rendszernek, nevezetesen annak, hogy a Kisgazdapárt mellett más, komolyan számításba jöhető polgári jellegű párt nem létezett, úgy véljük azonban, hogy a választások eredménye végső soron a társadalom mélyében kibontakozó folyamatokkal függött össze, nem kevésbé annak a hatalmas társadalmi változásnak a politikai kifejeződése volt, amely a felszabadulást követő hónapokban lezajlott.

*

A régi magyar uralkodó osztályok a felszabadulás után elvesztették korábbi gazdasági-politikai vezető szerepüket, és soraikban döntő jelentőségű eltolódások következtek be.

A földreform szétzúzta a feudális eredetű nagybirtokrendszert, s ezzel a nagybirtokos osztály gazdasági alapját szüntette meg. Számos arisztokrata, tőkés nagybérlő hagyta el az országot; ki már korábban, a náciaktól félve, ki a szovjet csapatok közeledtétől megrémülve, s nem kevesen a történeti számonkéréstől, az igazságszolgáltatástól tartva. Néhány németellenes, legitimista főurat (mint pl. Apponyi Györgyöt, gr. Csekonits Istvánt, gr. Pallavicini Györgyöt, gr. Sigray Antalt, gr. Szapáry Antalt), akik nyilvános szereplésükkel felhívták magukra a figyelmet, a németek elhurcolták; többségük a háború után nyugaton maradt. A magyar reakció vezető erejének szétverésével felbomlott a nagybirtok és a nagytóke politikai szövetsége, a finánctóke legfőbb partnerét és sok tekintetben vetélytársát veszítette el. Ugyanakkor a nagyburzsoázia maga is meggyengült, táborában ugyancsak jelentős erőátcsoportosulások történtek. A legnagyobb ezek közül, hogy már 1944 folyamán szétestek a magyar fináncoligarchia legbefolyásosabb, Horthyt és az ellenforradalmi rezsimit feltétlenül támogató, konzervatív alapállású csoportjai. 1944. március 19-e után a Gestapó számos vezető, angol orientációjú, zsidó származású finánctőkést letartóztatott és koncentrációs táborba hurcolt; így Achner Lipótot, Baranyai Lipótot, Goldberger Leót, Hirsch Albertet, Kornfeld Móricot, Vida Jenőt. Közülük többen ott meghaltak (pl. Goldberger Leó), mások a felszabadulás után nem tértek vissza. A Weiss—Chorin—Mauthner és Kornfeld családok, a Horthyhoz közelálló, leggazdagabb nagytőkés famíliák az SS zsaroló akciójának eredményeképpen — gyáraik és érdekeltségeik átengedése fejében — Svájcba menekültek, s később Portugáliában telepedtek le. A nagyburzsoázia más — nem finánctőkés — csoportjai is megfogyatkoztak. A gyárosok, bankárok, nagykereskedők zöme a német megszállás idején nem

hagyhatta el az országot. A Vörös Hadsereg elől azonban jelentős számban menekültek el, ha nem is minden esetben nyugatra, hanem csak az ország másik, biztonságosabbnak vélt részébe.

A felszabadulás után a hagyományos uralkodó osztályok fennmaradásáról a régi értelemben alig beszélhetünk. A nagybirtokos osztály nem létezett többé. Az itthon maradt arisztokraták s egyéb rang nélküli földbirtokosok a földosztás után 100 kh-ra zsugorodott birtokukból egy ideig fenntarthaták magukat, hamarosan azonban kénytelenek voltak más foglalkozást, megélhetést keresni, sokan az iparban, vagy a kereskedelmi-pénzügyi életben próbálták elhelyezkedni, de nem kevesen a társadalmi élet perifériájára kerülve, korábbi vagyonuk maradványait élték fel. Politikai súlyuk, befolyásuk csak nagyon áttételesen érvényesült, az események alakulásába gyakorlatilag már nem tudtak beleszólni. Érdekeik képviselését később a katolikus klérus próbálta átvenni.

A nagyburzsoázia reorganizációja az ország felszabadulásával párhuzamosan megkezdődött. Már 1945 februárjában Budapesten újjáalakultak a vezető tőkés érdekképviselői szervek, a GYOSZ és a TEBE, áprilisban munkához látott a Pénzügyintézeti Központ, s rövidesen hírt adott magáról a Bankár Szövetség is. Április—május folyamán újjáválasztották a legnagyobb bankok igazgatóságait, és sorra tartották közgyűléseiket a különböző részvénytársaságok. Működni kezdett a tőzsde. A korabeli — főként a GYOSZ-hoz közelálló — sajtó rendszeresen beszámolt az elhurcolt vagy elmenekült bankárok, gyárosok, tőkés szakemberek hazaérkezéséről. Ha a nagyburzsoázia teljes újjászerveződéséről nem is beszélhetünk, a nagytőke vezérkara újjáalakult, amelyben hangadóvá, a Horthy-rendszerben kevésbé kompromittálódott, nyugatbarát, az előző irányadó köröknél valamivel liberálisabb Ullmann—Perényi csoport lett, amely zömmel a leggazdagabb finánc-tőkés bank, a Hitelbank és érdekeltségei vezetőit tömörítette.

A magyar finánc-tőke józanabb körei már a háború alatt többé-kevésbé felismerték, hogy a náci Németország katonai leverése után Európa-szerte, így nálunk is, jelentős balratolódás megy majd végbe, a Horthy-rendszer széthullik, s olyan új politikai erők lépnek a színre, amelyek komoly társadalmi, gazdasági, politikai és szociális reformokat fognak megvalósítani. Bár nem készültek fel eléggé a háború után bekövetkező új helyzetre, pontosabban más következett be, mint amit vártak, úgy tűnik, igyekeztek tanulni a politikai és katonai csődből, annál is inkább, mert maguk is kárát látták. Későbbi magatartásukból kikövetkeztethető, hogy a Horthy-rendszerből liberálisabb, nyugati típusú nagypolgári demokrácia felé keresték a kiutat, belátván, hogy a gazdasági és szociális, de politikai téren is, engedményeket kell tenni a dolgozó osztályok számára, hogy megelőzhessék radikalizálódásukat, egy társadalmi forradalom kibontakozását. Az 1944 őszen, 1945 tavaszán kialakult általános politikai helyzet s a múlttól való elszakadás igénye teszi érthetővé, hogy a vezető tőkés csoportok a kényszerű alkalmazkodáson túlmenően maguk is megpróbálták lépést tartani a társadalmi fejlődéssel. A nagytőke támogatta a fasizmus maradványainak felszámolását, a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonását, a zsidótörvények eltörlését, az imrédista, nyilas és más szélsőjobboldali pártok és csoportok félreállítását. A bankok és részvénytársaságok igazgatóságából sorra kitették a németek és Szálasiék által odaültetett „szakembereket”, s kibuktatták az „Aladárokat”, a zsidótörvények alapján zsiros állásokhoz juttatott személyeket. Igaz: a nagytőke a földreform végrehajtását nyíltan nem támogatta, de — s az adott viszonyok között ez számított — sem 1945 április—májusában, sem később nem emelt szót ellene, legfeljebb a gyors és radikális végrehajtást kárhoztatta.

A háborús pusztulás felszámolása, az ország újjáépítése a nagyburzsoáziának is érdekében állott. A GYOSZ és a TEBE, maga is akarta a rendszeres gazdasági élet beindítását, a pénz- és áruforgalom helyreállítását, az infláció megállítását. Kénytelen-kelletlen, de elfogadta a tőke munkásellenőrzésének szerveit, az üzemi bizottságokat, s legfeljebb arra törekedett, hogy azok a vállalkozás és a tulajdonjog kérdésébe ne szóljanak bele. Tudomásul vette a szakszervezetek megnövekedett gazdasági-politikai szerepét is.

A nagypolgárság igazi, nagy gondját bevallottan az képezte, hogy a társadalom demokratizálódásával párhuzamosan, hogyan akadályozhatná meg a néptömegek forradalmasodását, 1919 megisméklődését, azt, hogy újra a munkásosztály kerüljön hatalomra. Lehetőségei azonban nagyon korlátozottak voltak: közvetlen párt-politikai érdekképviseléssel nem rendelkezett, szövetségeit elvesztette, gazdasági ereje megfogyatkozott, mindehhez párosult a politikai perspektíva, az ország további balra-tolódása keltette bizonytalansága. Régi hagyományait követve, közvetlenül nem vett részt a politikai életben. Kezdetben — elszigetelten — köréből kiindulón is voltak kísérletek önálló polgári párt létrehozására, de a konzervatív politikai platform, a baloldali erők nyomása és nem utolsósorban a Kisgazdapárt leszerelő taktikája miatt ezek hamarosan kudarcba fulladtak. A nagyburzsoázia a Függetlenségi Frontot, mint politikai realitást elfogadta, és arra törekedett, hogy a koalíción belül építse ki hadállásait. Bár a Kommunista Pártot kivéve valamennyi politikai pártot igyekezett támogatni, a legnagyobb támogatást szinte a kezdetektől fogva a Kisgazdapártnak nyújtotta, amellyel kapcsolatai már a 30-as években kialakultak, és a háború alatt elmélyültek. E pártnak jó néhány olyan vezetője volt, akit szoros szálak fűztek a nagytőkéhez. A felszabadulás után számos gyáros, bankár, nagykereskedő, valamint tőkés érdekképviselői vezető lépett be a pártba, s vállalt különböző funkciókat; többen nemzetgyűlési mandátumot is kaptak. A választások során a kisgazdapártiak komoly pénzügyi segítségben részesültek. A személyi összefonódáson túl sokkal lényegesebbek voltak azok a politikai kapcsolatok, amelyek a Független Kisgazdapárt burzsoá jobbszárnya és a finánctóke között kialakultak.

Jelentős változások zajlottak le az uralkodó osztályok alsóbb régiója, az úgynevezett „keresztény úri középosztály” összetételében, társadalmi-politikai elhelyezkedésében is. Bár e társadalmi réteg a két háború között sem volt egységes, már akkor is különböző eredetű, foglalkozású csoportokból állt, amelyeket csak az állami-politikai életben betöltött megkülönböztetett szerepük, a közös „osztálytudat”, az úri-dzsentroid szellemiség, s a hasonló politikai célok és törekvések tartották össze, most szinte elemeire bomlott szét. A legsúlyosabb csapások az e kategóriában vezető szerepet játszó dzsentri-katonatiszti-államhivatalnokai réteget érték. A horthysta hadsereg katonai vereségével a kasztszerűen elzárkózó, zömében németbarát tisztikar sorsa pecsételődött meg. A régi közigazgatás széthullásával az állami bürokrácia felsőbb, a nagytőkével és nagybirtokkal szorosan összefonódó, a legfontosabb állami és közéleti tisztségeket kézben tartó rétege esett szét. Felmorzsolódott a letűnt rendszerben számottevő csendőrség és rendőrség is. A földreform a középbirtokosság anyagi bázisát számolta fel. A „keresztény burzsoázia”, amely jobbára a hadiiparban és a hírszolgálat terén tevékenykedett, s nem képviselt megelőzően sem komoly gazdasági erőt, a háborús pusztulással vagyonát veszítette, vagy ha üzemei, gyártelepei meg is maradtak, azok a fegyverszüneti egyezmény értelmében az új demokratikus állam, illetve a politikai pártok tulajdonába kerültek.

Az „úri középosztály” a felszabadulás után nem regenerálódhatott olyan körülhatárolható társadalmi képződményként, mint ahogy a háború előtt létezett. A népi hatalom erőszak szervezetei közül a rendőrség, főként a politikai rendőrség új, demokratikus alapon, s szinte kezdettől fogva a Kommunista Párt irányításával alakult újjá. A hadsereg létszáma nem volt jelentős (sőt később személyi állománya tovább csökkent), s a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szigorú ellenőrzése alatt állt. A polgári közigazgatás helyreállításával, a központi hatalom kiépülésével az állami bürokrácia középső és alsó rétege volt az, amely 1945 nyarára többé-kevésbé régi összetételében újjászerveződött. Az „úri középosztály” határai elmosódottabbá váltak, társadalmi összetétele átalakult, a körébe tartozók tábora leszűkült.

Az „úri középosztály” a felszabadulás után mind anyagilag, mind politikailag súlyos válságba jutott. Elvesztette korábbi kitüntetett társadalmi-politikai helyzetét, hatalmát és uralmát mások felett. Rendkívül súlyos presztízsvereség érte, a közhangulat ellene fordult, a politikai pártok, a sajtó és más demokratikus fórumok nyíltan szóvá tették háborús felelősségét, kétségbe vonták alkalmasságát a politikai vezető szerepre, félreállítását, háttérbe szorítását követelték. A demokratikus rend-

örség számos, az ő fogalmaik szerinti „tisztes úri embert” tartóztatott le és állíttatott népbíróság elé, vagy internáltatott. A közigazgatás megtisztítása, demokratizálása érdekében felállított igazoló bizottságokat joggal saját léte ellen irányuló támadásnak fogta fel. E bizottságok a nyilas, imrédista, és más fasiszta, németbarát elemek egy részének eltávolításával tovább bomlasztották e társadalmi réteget. Ezen túlmenően azonban nem tudták betölteni feladatukat, az új, népi hatalommal összhangban levő közigazgatás megteremtését. Kudarcukban nemcsak a demokratikus kormányzati hatalom viszonylagos gyengesége, a politikai kényszerítő eszközök elégtelensége játszottak közre, hanem a köztisztviselői — alkalmazotti réteg — sikeres önvédelme is. E körökben a háború előtt is erőteljes volt a szolidaritás tudata, a kölcsönös lekötelezettség és összetartás, az „uram-bátyám” viszony. A veszélyeztetettség érzése mozgásba hozta a régi reflexeket: nem szolgáltattak ki egymásra terhelő adatokat, elhallgatták egymás viselt dolgait, mentették, ami menthető volt a régi világból.

Az „úri középosztály” válságában, rossz közérzetében nem kis szerepet játszott az is, hogy eszmei-politikai beállítottsága, gondolkodásmódja és a népi demokrácia valósága között nagy volt a kontraszt, amely az idő múltával nem csökkent, hanem még nőtt is. E társadalmi csoportok alig szimpatizáltak az új politikai rendszerrel, továbbra is a letűnt konzervatív ellenforradalmi diktatúra hívei maradtak. Jobboldaliságuk, a „keresztény-nemzeti” eszmerendszerhez, a régi vallási-etikai normákhoz való ragaszkodásuk alig változott. Tovább élt sajátos „osztálytudatuk”, hittek abban, hogy az új helyzet ellenére az „úri középosztály” lesz ismét a nemzetfenntartó erő, a „szilárd pont”, amelyre majd a különböző politikai irányzatok építkeznek. Kevésbé változott „úri” mentalitásuk: a felül levők iránti lojalitás, s az alul levők megvetése; a dolgozó osztályokhoz alig kerültek közelebb.

Mindazonáltal az új társadalmi-politikai viszonyok, a demokrácia légköre nem maradtak hatás nélkül e társadalmi rétegre sem. Az idegenkedés, a kívülállás, a passzivitás ellenére 1945 nyarán—őszén lassan megindult soraikban a politikai polarizálódás, az új körülményekhez való alkalmazkodás. Amíg e társadalmi réteg nagy része a háborút megelőzően a szélsőjobboldali törekvések, német típusú fasiszta diktatúra támogatója volt, most a polgári demokrácia felé fordult, s a nyugati hatalmakra függesztette tekintetét. Szekfű Gyula kitűnő politikai érzéssel már 1945 augusztusában felfigyelt erre a folyamatra. „Ebben a helyzetben furcsa módon szaporodik a polgári demokrácia híveinek száma — írta a Világ hasábjain. — Nem is kell ezt magyarázni. Elég arra rámutatni, hogyan követelik az »angol mintájú« demokráciát olyanok, akik még Kállay korában nem tudtak eléggé utálkozni a »rohadt angol demokrácián«.” De utalhatnánk azokra a kísérletekre, amelyek a „keresztény nemzeti demokrácia” fogalmának átértelmezésére irányultak, kimutatván, hogy az tartalmát tekintve valójában a nyugati demokráciának felel meg. A régi rendszertől való eltávolodás, a „liberalizálódás”, noha nem jelentett azonnali szakítást a retrográd, fasiszta eszmeiséggel, csak az „úri középosztály” vékony rétegét érintette, s egészében ekkor még alárendelt szerepet játszott, mégis nagyon jelentős folyamat volt. Ez a pozitív tendencia jelentette az „átállás” kezdetét.

Az „úri középosztály” meghasonlottsága sok tekintetben magyarázza közéleti magatartását is. 1945 nyaráig passzivitásba vonult, politikai pártokhoz alig csatlakozott, kerülte az állásfoglalást, a szakszervezeti szervezkedéstől — miután körében annak alig volt hagyománya — távol tartotta magát. Aktivizálódásának első komolyabb jele 1945 nyarán—őszén a köztisztviselői és alkalmazotti szakszervezetekbe való beáramlása volt. A politikai pártokhoz való csatlakozás csak a választások alatt és után lendült fel. Az e társadalmi rétegekhez tartozók, elsősorban az állami tisztviselők, többségükben a Kiszgazdapártot pártfogolták, rá adták szavazatukat, benne bíztak.

Az értelmiség (mérnökök, pedagógusok, orvosok, művészek, írók, ügyvédek, papok stb.) a két háború között az „úri középosztályhoz” tartozandónak tartotta magát, ahhoz igyekezett hasonlulni, annak eszményeit, életfelfogását próbálta követni. Tisztelte a hatalmat, és vágyott arra, hogy maga is tekintéllyel, címmel, rang-

gal rendelkeztek. Dzsentrí-polgári, kispolgári eredete, hagyományai, politikai elzárkózottsága miatt nem érzett közösséget a dolgozó emberekkel, a műszakiakat kivéve, a termelés, az ipar és a mezőgazdaság problémái mélyebben nem érdekelték. A lázadás gondolata, bármiféle határozottabb cselekvés vagy tiltakozás távol állt tőle, nem pusztán lojális, hanem sok esetben hűséges is volt a fennálló rendszerhez. Ugyanakkor számos kérdésben — inkább érzelmileg, mint tettekben — szemben is állt a Horthy-rezsim gazdasági-politikai berendezkedésével. „A kapitalizmus, mint társadalmi jelenség — Szekfű Gyula tanúsága szerint — nem volt népszerű és nem örvendett tiszteletnek a magyar értelmiségiek körében.” Nemcsak azért nem, mert mint állami alkalmazásban levők maguk is kiszolgáltatottjaivá váltak, s nemegyszer saját bőrükön tapasztalhatták negatívumait, főként a munkanélküliség fenyegető rémét, az állandó létbizonytalanságot, hanem azért sem, mert végül is nem hunyhattak szemet a társadalom óriási belső ellentmondásai, az ország kétségbeejtő gazdasági helyzete, a dolgozó osztályok, elsősorban a falusi szegénység hallatlan nyomora felett. Az értelmiség a 30-as évek második felében egyre inkább felismerte a változások szükségességét, bizonyos társadalmi, gazdasági reformok életbe léptetésének elkerülhetetlenségét. Sokan közülük, még a vallásos neveltetésben részesült konzervatívabbak is, világosan látták, hogy a társadalmi bajok fő okozója a nagybirtokrendszer, amelyet valamiképpen mielőbb fel kell számolni, anélkül persze, hogy egy jövődöbéli földosztásról kialakult elképzelésük lett volna, vagy nyíltan ki mertek volna állni a korban oly gyakran felmerült földreformtervek bármelyike mellett. A magyar értelmiség hagyományai, sajátos történeti szerepe következtében fejlett etnikai tudattal és gazdag nemzetiérzelem-világgal rendelkezett, amelyet az uralgó nacionalista irányzatok is tápláltak. Számos egyéb tényező mellett a nemzeti beállítottsága, a magyarság önállóságának féltése lassan szembefordította németbarát jobb- és szélsőjobboldali áramlatokkal és a náci Németország behatolási kísérleteivel. Bár a németek gyors katonai sikerei sok szellemi foglalkozású embert megzavartak, Teleki Pál miniszterelnök halála, a Szovjetunió megtámadása, s különösen Sztálingrád után, rohamosan csökkenni kezdett a hitlerizmus győzelmében bízók tábora. A függetlenségi és ellenállási mozgalomban viszonylag kevés értelmiségi vett tevőlegesen részt, hallgatólagosan azonban jóval többen támogatták a háború mielőbbi befejezéséért, az ellenforradalmi rendszer demokratizálásáért folytatott küzdelmet. A német megszállás, a brutális zsidóüldözés, majd a nyilasok rémuralma és esztelen vérengzései komoly megpróbáltatások elé állították őket; egy generáció kapott egész életre szóló fájdalmas és lelkiismeret-furdalásokkal teli leckét a szellem embereinek felelősségéről.

A felszabadulás után a magyar intelligencia körében rendkívül bonyolult, nagyon ellentmondásos átalakulási folyamat indult meg. A tudományos és kulturális élet néhány elmenekült németbarát vezetőjétől, s a szándékosan félreállítottól eltekintve, az értelmiség jelentős hányada, legtöbbször tudatos megfontolás nélkül, felelősségérzetből, hivatástudatból, az életöszöntől hajtva, vagy egyszerűen csak azért, mert szükség volt munkájára, bekapcsolódott az ország újjáépítésébe, az üzemek, gyárak, iskolák, kórházak, utak, vasutak helyreállításába, egyszóval az élet újjászervezésébe. Mindez azonban nem vezetett automatikusan gondolkodásának, beállítottságának átalakulásához, inkább az „átállás” kibontakozásához teremtett kedvező alapot. A nem túl széles körű haladó értelmiséget leszámítva, a szellemi foglalkozásúak nagy része a letűnt világban gyökerező gondolkodásmódja, szemlélete következtében az első hónapokban idegenkedve állt az új demokratikus rendszer előtt, nehezen követte a politikai fejlődés ütemét, kevésbé értette és alig tudott eligazodni az új viszonyok között. Jobboldali radikalizmusa, romantikus antikapitalizmusa sajátos módon azonban megkönnyítette alkalmazkodását. A nagybirtokok szétosztását helyeselte, a nagytőke gazdasági és politikai hatalmának korlátozása miatt nem voltak fenntartásai, s megértette a munkásságnak a termelés irányításába való nagyobb beleszólásra vonatkozó igényét. Az értelmiség nem utasította el az új politikai rendszert olyan mereven, mint az „úri középosztályhoz” tartozó rétegek, s a demokratikus erők támogatásával gyorsabban talált magára. A felszabadulás

után az értelmiség elvált az „úri középosztálytól”, s elindult azon az úton, hogy megtalálja önmagát.

Kommunisták, szociáldemokraták, s más, az ellenállási mozgalomban részt vett haladó gondolkodású emberek kezdeményezésére a front átvonulása után nyomban megkezdődött az értelmiségiek szervezkedése. A vezető demokratikus pártokban sorra alakultak a különböző mérnök-, tanár-, orvos-, ügyvédcsoporthoz, s megkezdődött az értelmiségi szakszervezetek újjáalakítása is. A két nagy értelmiségi réteg politikai orientációjában kezdettől fogva árnyalatnyi különbségek mutatkoztak: a műszakiak helyzetüknél, érdekeiknél, s kisebb részben politikai beállítottságuknál fogva a munkáspártokhoz, többnyire az SZDP-hez csatlakoztak, míg a humán végzettségűek jobban polarizálódtak, s nagyobb arányban támogatták a Kisgazdapártot. Annak ellenére, hogy egyre szélesebb köröket érintett a politikai átalakulás foragataga, mégis 1945 nyarán még az jellemezte az értelmiség többségének magatartását, hogy távol tartotta magát a közélettől, pártokba nem lépett be. Egy, az MKP Szakszervezeti Osztályának küldött jelentés adatai szerint, amelyet Jakab Miklós hozott nyilvánosságra, 1945. július 1-én a szakszervezetekbe szervezett budapesti műszaki intelligencia 60,7%-a egyetlen pártba sem lépett be, míg a maradék akként oszlott meg, hogy 8,5% az MKP-hoz, 24% az SZDP-hez, 5,1% az FKGP-hez, 0,8% az NPP-hez tartozott. Ez az arány többé-kevésbé a műszakiak egészére is vonatkoztatható, figyelembe véve, hogy a kisgazdapárti mérnökök és technikusok hányada valószínűleg valamivel nagyobb lehetett, mert közülük kevesebben iratkoztak be a szakszervezetbe. Hasonlóképpen viselkedett a humán értelmiség nagy része is. A politikai polarizáció folyamata szélesebb körben csak 1945—1946 fordulóján bontakozott ki.

A kisiparos-kiskereskedő réteg létszáma 1938-hoz képest, a háború alatt átmeneti felfutás után, valamelyest csökkent, bár így is több mint 250 ezres tömeget tett ki. Társadalmi elhelyezkedése azonban lényegileg nem változott. A történeti irodalom ezt a társadalmi réteget elég sommásan a fasiszta törekvések társadalmi bázisához sorolta. Jóllehet nem tagadható a kisiparosok, kereskedők, kocsmárosok stb. részvétele a fasiszta mozgalmakban, egészében ez a minősítés aligha helytálló. A városi, valamint falusi, de nem mezőgazdasági munkát végző kispolgárság a felszabadulás után sajátos, ellentmondásos politikai arculatot mutatott. Létfeltételeinél, kisárutermelő mivoltánál fogva polgári mentalitást és törekvést képviselt, életmódjában, életformájában — s nem kis részben eszményekben is — a polgárságot követte. Ugyanakkor a kisiparosok jelentékeny hányada — önállósulása előtt szervezett munkás volt, ha rövid ideig is, de szocialista nevelésben részesült, amelynek hatása nem maradt észrevétlen. E társadalmi réteg aktív szerepet játszott az 1945 tavaszán kibontakozó népmozgalomban, a falvakban, kisvárosokban sok helyütt közülük került ki a politizálók köre; tevékenyen részt vettek a különböző népi bizottságok, államhatalmi és államigazgatási szervek munkájában. Politikai elhelyezkedésük talán meglepő lehet: főként vidéken többségük a Szociáldemokrata Pártba lépett be, sokan csatlakoztak a Kisgazdapárthoz is, míg a kommunisták befolyása körükben messze elmaradt a másik munkáspárthoz képest.

A hagyományos osztályrend felbomlása, az ellenforradalmi rendszer terrorisztikus elnyomó apparátusának megsemmisítése, a politikai élet demokratizálása, s legfőképpen a földreform a parasztság számára új korszak beköszöntét jelentette, amely megteremtette társadalmi-politikai felemelkedésének lehetőségét. A feudális eredetű nagybirtokrendszer felszámolása megváltoztatta a parasztságnak a magyar társadalomban való elhelyezkedését, s jelentősen átalakította belső szerkezetét. A földosztás során 642 342 személy kapott átlag 5,1 kat. hold terjedelmű földet, közülük 585 ezer (a juttatottak 85%-a) volt cseléd, mezőgazdasági munkás, törpebirtokos. A szélső kategóriák lecsökkentek: a gazdagparasztság össznépevényen belüli aránya 1941-hez képest 3,5%-ról 2%-ra esett vissza, az agrárproletárok majd kétmillió táborából alig hatszázezer maradt. A szegényparasztság létszáma valamelyest növekedett, leginkább azonban — éppen a juttatások nyomán — a kis- és középparasztság erősödött meg: az 5—25 holdas földművesek létszáma egymillióról majd 2,5 millióra emelkedett, s az össznépevényből való részesedése 12,1%-ról 27,1%-ra

ugrott fel. A vitathatatlanul érvényesülő nivellálódás ellenére a paraszti osztálystruktúrában azonban nem lebecsülendő polarizáltság maradt: jóllehet jelentősen visszaesett az agrárszegénység aránya, még mindig igen magasan alakult, a szegényparasztok (1—5 holdasok), a földreformból kimaradt mezőgazdasági munkások és a 0—1 holdasok létszáma még 1949-ben is majd kétmilliót tett ki. Mindez azt jelentette, hogy a háború előtti hárommillió koldusból — némi túlzással — még mindig maradt kettő, ami nem kis gondot okozott a népi demokratikus rendszer számára. A parasztság társadalmi súlya — a felszabadulás után, s ez is a földreform hatása — jelentősen megemelkedett, a korábbi 29,8%-ról 42,4%-ra nőtt az aránya az összlakosságon belül.

A társadalmi előbbrejutását, egyéni boldogulását eltorlaszoló nagybirtokrendszer felszámolása, az ország megváltozott közlévköre, s a falusi viszonyok gyökeres átrendeződése nagy hatást gyakorolt a parasztság politikai nézeteire, gondolkodására; az új tapasztalatok átalakították politikai arculatát, új vonásokkal gazdagították, s egyben módosították a régi árnyalatokat, elhomályosították a korábbi különbségeket.

A tőkés gazdagparasztság, bár továbbra is jelentős gazdasági erőt képviselt, társadalmi súlyának csökkenésével politikai befolyásából is veszített. Nálunk korábban sem volt olyan konzervatív, erősen reakciós gazdaparaszti réteg, mint pl. Oroszországban a 20-as évek elején. A gögös, lefelé elzárkózó „basaparaszt”, s a lojális, az urakhoz dörgölődő nagygazda mellett az alföldi mezővárosokban és falvakban szép számmal éltek polgári öntudattal rendelkező, ellenzéki mentalitású, az 1848-as polgári demokratikus és függetlenségi hagyományokat őrző és ápoló nagyparasztok is. A gazdagparasztság különböző típusai a felszabadulás után is fennmaradtak, de a köztük levő politikai és mentalitásbeli különbségek lassan jelentőségüket veszítették. A volt kormánypárti, virilis s az ellenforradalmi rendszerhez lojális nagygazda réteg bizalmatlanul fogadta az 1944. őszi fordulatot, s várakozó álláspontra helyezkedett. Azok, akikről háborús vagy népellenes magatartásuk miatt elkobozták birtokukat, vagy a földhiány következtében a rendelet engedte határon túl is igénybe vették, az első perctől kezdve a néphatalom ellenségeivé lettek. Az ellenzéki múlttal rendelkező gazdaparaszti csoportok azonban kezdetben helyeselték a társadalom demokratikus átépítését, támogatták nagybirtokok felosztását, vagy legalábbis nyíltan nem emeltek szót ellene. Egy részük az állami-politikai élet újjászervezésébe is bekapcsolódott, 1945 nyarától kezdve azonban a gazdaparasztságra egyre nagyobb terheket rakó állami gazdaságpolitika kibontakozásával párhuzamosan e csoportok is lassan ellenzékké vonultak.

A létszámában megnövekedett, majd két és fél milliós tömeget kitevő kis- és középparaszti tábor politikai arculata szintén sok tekintetben megváltozott, összetettebb, bonyolultabb lett. A hagyományos kisgazdaréteg (az 5-től kb. 35—40 holdig) két háború között kitermelt magából egy nem túl széles, művelt, olvasott, a közügyek iránt érdeklődő vezető garnitúrát, amely nemcsak a paraszti gazdasági szervezetekben, intézményekben játszott példaadó szerepet, hanem az ellenzéki parasztmozgalomban is tevékenyen közreműködött. Ez a paraszti aktivista gárda, rendszerint az anyagilag függetlenebbek, valamivel nagyobb számú szimpatizáns rétegre támaszkodott, míg a többség, távol állt, sőt öntudatosan távol maradt a politikától, állásfoglalásai s a választásokon leadott szavazatai nem fejezték ki meggyőződését, mert magatartását nemegyszer a helyi hatalmi viszonyok, és saját személyi vagy gazdasági függősége determinálták.

A kis- és középparasztság döntő hányada nem sok közösséget érzett az ellenforradalmi rendszerrel, gyűlölte az úri világot, amely számára a nagybirtok nyomasztó túlsúlyát, a magas bankkamatokat, megélhetési és értékesítési nehézségeket jelentette, s a csendőrt, a rendőrt, a végrehajtót, a hatalomnak való teljes kiszolgáltatottságot. E társadalmi réteg mindezek ellenére mégsem volt radikális, s oktalanság lenne azt kérni tőle számon, hogy miért nem jutott el a Horthy-rezsim megdöntésének felismeréséig. „Több jog a népnek s nagyobb falat kenyér” — e jel-szóban foglalódott össze mindaz, amit kívántak. A kis- és középparasztság magatartását nem kevésbé befolyásolta a falu struktúrájában elfoglalt helyzete is: a

„gazda öntudat” a nagygazdákhöz húzta, de ugyanakkor néhány kisebb csoportjától eltekintve, különösen a Dunántúlon, patriarchális érzésekkel viseltetett a szegények iránt, és sok esetben együttműködött velük, még politikai kérdésekben is. A szociáldemokrata munkásmozgalomhoz, s a munkássághoz való viszonyában nagy szerepet játszottak politikai előítéletei, az 1918—19-es történelmi tapasztalatok hibás értelmezése, amelyet korábban az uralkodó osztályok szándékosan tápláltak. Ennek ellenére, főként a háború alatt, e rétegek tisztábban látói körében is megindult a közeledés a munkásmozgalomhoz. A „keresztény nemzeti” ideológia egyes csoportjait érintette, de tartósan nem tudott behatolni soraiba.

A felszabadulás után a földosztás következtében olyan szegényparaszti, kisparaszti rétegek kerültek jelentős számban a középparasztság soraiba, amelyek sok tekintetben más politikai és emberi mentalitást képviseltek, mint a régi kisgazdák. Ez utóbbiak maguk is változtak, s így az egész középparaszti réteg progresszív vonásai erősödtek meg. Növekedett a politikai öntudatal rendelkezők száma, zsugorodott a félrevonulók gárdája, szinte az egész réteg vált cselekvő erővé. Az 1945 tavaszi népmozgalmakban a falusi középrétegek képviselői komoly szerepet játszottak, s hatalmas munkát végeztek. Nagy hozzáértéssel, népi bölcseléssel és igazságérzettel intézték a különböző helyi szervezetekben, nemzeti bizottságokban a községek és mezővárosok mindennapos ügyeit, legyen az akár a tavaszi mezőgazdasági munkák megindítása, akár a ház, a termés, vagy egyéb ingóságok vagyonvédelmének biztosítása, vagy éppen a régóta gyűlölt reakciós jegyző eltávolítása.

A földreform után a kis- és középparasztság vált a parasztság létszámában, társadalmi súlyában legnagyobb rétegévé. Viszonylag jelentős gazdasági erőforrásokkal rendelkezett. Ha talán nem is tekinthető a falu meghatározó politikai figurájának — a társadalom demokratizálásának, a néphatalom kiépítésének és megszilárdításának sikere függött politikai magatartásától. A kis- és középparasztság az új demokratikus rendet magáénak érezte, és érthető, ha sokat várt tőle. Nemcsak jobb megélhetést, magasabb életszínvonalat, társadalmi és kulturális felemelkedése feltételeinek megteremtését remélte, de határozott politikai igényei is voltak: beleszólást kívánt nemcsak a falu, hanem az ország sorsának az intézésébe is. Társadalmi ideálját egy olyan paraszti (kispolgári) demokrácia képezte, amelyben a parasztság, elsősorban természetesen a tulajdonos parasztság gazdasági-politikai vezető szerepe érvényesül, s mind a nagyburzsoázia, mind a munkásosztály alávetik magukat a parasztság irányításának.

A kis- és középparasztság társadalmi elhelyezkedésével nagyjában összhangban levő politikai pozíciót foglalt el az új körülmények között. Elutasította a régi nagybirtokos-nagytőkés úri világ restaurációját, támogatta a népi demokráciát, s a koalíciós párt-politikai konstrukciót, de nem szimpatizált a szocializmussal. Egy jelentős része — főleg a régi gazdák — az első perctől kezdve bizalmatlanul fogadták a Kommunista Párt megjelenését és aktív közéleti szerepét, s rossz szemmel nézték a munkás-paraszt szövetség gondolatát népszerűsítő Nemzeti Parasztpártot, amely szorosan együttműködött a kommunistákkal. Az SZDP-t vidéken sok helyen „iparos”-pártnak tekintették. A hatalmas paraszti réteg a Kisgazdapártot vallotta pártjának, amelyet ellenzéki múltja miatt demokratikus paraszti szervezetnek vélt, s olyan erőnek, amely képes megvalósítani a paraszti demokráciát, és megvédeni újonnan kapott vagy régebben szerzett tulajdonát az esetleges forradalmi törekvésekkel szemben. A tulajdonos ösztönök és beidegződések megakadályozták, hogy az e réteghez tartozók zöme a kommunista politika iránt megértőbb legyen. Ugyanakkor természetesen nem kevesen voltak közöttük olyan egykori szegény- és középparasztnak, akik beléptek a baloldali pártokba, s csatlakoztak az MKP-hoz vagy az NPP-hez.

A hagyományos osztályrend felbomlása, s a földosztás a szegényparasztság életében hozta a legnagyobb változást. A nagybirtokos rendszer eltakarítása elsősorban az agrárszegénység cselekedete volt: a 2400 földigénylő bizottságban majd 30 000 ember működött közre, többségükben falusi szegények. A földhöz jutás azonban önmagában még nem jár a korábbi életforma gyökeres átalakulásával. Az úrgazdák

nagy része súlyos anyagi gondokkal küzdött, gazdasági felszerelésekkel alig rendelkezett, állatai, igaereje nagyobbára hiányoztak, a demokratikus állam pedig szűkös lehetőségeinél fogva számottevő pénzügyi támogatást nem tudott nyújtani. A magát és családját az eke elé fogva szántó újgazdát ábrázoló nevezetes fénykép — egész társadalmi csoport jelképe volt.

A földreform hatalmas energiákat szabadított fel a falu alsóbb rétegeiben, politikai hatása azonban távolról sem volt olyan egyértelmű. A szervezett, öntudatos földmunkások „felemelkedésével” megnőtt a politikailag aktív, osztályharcra kész, a népi demokrácia és a baloldali erők mellett elkötelezettek száma. Az agrárproletárok nagy része, főként a Tiszántúlon, azonnal belépett a Kommunista Pártba, sokan csatlakoztak a Nemzeti Parasztpárthoz, s e vidéken az SZDP is meg tudott őrizni valamit befolyásából. Sokat mond e rétegek politikai arculatáról a földigénylő bizottságok politikai tagozódása: a döntő többség baloldali pártokhoz tartozott, elsősorban az MKP-hez és az NPP-hez, s mindössze a tagok 20%-a vallotta magát kisgazdapártinak. A szegényparasztság kétségkívül kisebb hányada azonban nem jutott el a politikai tudatosság azon szintjéig, hogy fölismerje érdekeinek igazi képviselőit, és aszerint foglaljon állást. A Dunántúlon és Észak-Magyarországon az e kategóriához tartozók általában passzívak maradtak, a közügyektől távol tartották magukat, a munkáspártokat és a Nemzeti Parasztpártot kevéssé támogatták. Körükben inkább a tehetősebb gazdáknak, az egyháznak és a Kisgazdapártnak a befolyása érvényesült. Sokan — jóllehet parcellájuk nemegyszer családjuk fenntartását is alig biztosította — egyre inkább „gazdának” érezték és tekintették magukat, s ha politikai véleményt kellett nyilvánítaniuk, akkor a Kisgazdapárttal tartottak. De még a kevéssé öntudatos szegényparaszti rétegek is a népi demokrácia talaján álltak, s a baloldali erők potenciális bázisát alkották.

A nagybirtokrendszer felszámolása, az agrárproletariátus túlnyomó részének földhöz juttatása a magyar munkásosztály társadalmi súlyában, belső összetételében is komoly módosulásokat okozott. A munkásság létszáma 1941-ben az össznépeség felét tette ki, a földosztás után azonban csak 36%-át. A létszámcsökkenéssel párhuzamosan a munkásosztály belső struktúrája is átalakult: amíg a háború előtt a munkásság felét az agrárproletariátus alkotta, addig e kategória részesedése a földreform után alig több mint 20%-ra esett vissza. Ezzel szemben az ipari munkásság aránya megnövekedett, majdnem elérte az összmunkásság felét.

A munkásosztály létszámának csökkenése azonban nem mérsékelte politikai szerepét. A népi demokratikus forradalom döntő erejét a munkásosztály, s főként a majd másfél milliót (keresőket és eltartottakat együtt) kitevő ipari munkásság alkotta.

A felszabadulás után a magyar munkásosztály hangadó, aktív gárdáját az a körülbelül 100 000 főre tehető öntudatos, szervezett munkásréteg alkotta, amely a két háború között tevékenykedett. E munkásgárda többnyire a szociáldemokrata ideológia alatt állt, ennek megfelelő osztályöntudattal és széles körű műveltséggel rendelkezett. Ugyanakkor nem kevesen voltak olyanok, akik az 1919-es forradalmi hagyományokhoz kötődve az illegális KMP-ben tevékenykedtek, vagy azzal tartottak kapcsolatot. 1945 tavaszán, főként azok, akik a Tanácsköztársaságban vállalt szerepük miatt üldöztetésben részesültek, a kapitalizmus azonnali felszámolását, a proletárdiktatúra kikiáltását és a tanácsrendszer azonnali bevezetését látták volna szívesen. Hónapokig tartott, amíg az MKP-nak sikerült megértetnie és elfogadtatnia a nemzeti összefogás politikáját. A független, demokratikus Magyarország programját e munkáskörök úgy értelmezték, mint amely lehetővé teszi, hogy az új rendszerben a dolgozóké legyen a döntő szó, a hatalom munkáshatalom legyen. A munkások 1945 tavaszán—nyarán sok tekintetben a tényleges viszonyokkal összhangban úgy látták, hogy megszűnt a „kapitalisták kizsákmányoló politikája”, s „most önmagukért dolgoznak és nem a kapitalistákért”. A munkásöntudat megerősödése az üzenem belüli viszonyokkal is összefüggött. Az újjáépítés, a romeltakarítás, a termelés megindításának kezdeményezői majd mindenütt maguk a munkások voltak, s érthető, ha a

gyárak tényleges urainak tekintették magukat. Becslésünk szerint csak a gyáripár területén körülbelül 3500—4000 üzemi bizottság alakult, 15—20 000 taggal. Ezek az első időszakban hallatlanul nagy szerepet játszottak az ipar talpraállításában. Nem véletlen, hogy a szervezett munkások jelentős része az üzemi bizottságok számára korlátlan hatalmat szeretett volna biztosítani, s helytelenítette, hogy az állam (és a politikai pártok is) vissza akarják szorítani azokat. Nem ellenőrizni akarták a nagytőkét, hanem kisajátítani. A tőkével való leszámolással függött össze az is, hogy a munkások, megelőzve az MKP-t is, már 1945 októberében felvetették a nagyüzemek és a pénzüzetek államosításának, illetve állami tulajdonbavételének gondolatát.

Az öntudatos, militáns gárda az üzemekben korábban is támaszkodott egy szélesebb körű, szimpatizáns munkásréteg támogatására. 1945 előtt azonban az ipari munkásság nagy többsége távol maradt a mozgalomtól, ha nem is volt közömbös, de beletörődött a viszonyokba, s alig szállt szembe az úri hatalommal. E politikailag passzívabb munkásréteg sem nézte azonban tétlenül a német és magyar fasiszták pusztításait, részt vett a szabotázskciókban, mentette a gyárak berendezéseit, szembeszegült a kitelepítéssel. A front elvonulása után ott volt az üzemek, gyárak helyreállításánál, cselekedeteit nem politikai motívumok determinálták, hanem egyszerűen csak az élni akarás, a tettvágy, valamiféle — talán fogalmilag nem tudatosult — felelősség az ország s a nép sorsa iránt. Kezdetben a munkások jelentékeny hányadát a nagypolitika, a demokrácia és a koalíció belső problémái kevéssé érdekelték, sokkal inkább az, hogy nincs elegendő élelem, fűtőanyag, s családjuk éhezik és fázik. A munkáspártok agitációja, s különösen az 1945. őszi községi és nemzetgyűlési választások, később felkeltették a közügyek iránti érdeklődést.

A munkásosztály nagy többsége többé-kevésbé egyforma mértékben a két munkáspártban helyezkedett el, így munkásbázisukban csak árnyalati különbségek keletkeztek. Ha a szocializmus, mint végső célkitűzés kérdésében nem is, de a társadalmi demokratizálódás mértékében és ütemében, a gazdaság- és parasztpolitikában, és egy sor részletkérdésben eltért véleményük. Elvi felkészültségét, taktikai érettségét, aktivitását tekintve a Kommunista Párt behozhatatlanul vezetett a szociáldemokrácia előtt. A kommunisták bátran merték alkalmazni a forradalmi tömegharc módszereit, s helyesen kapcsolták össze a parlamentben, a pártközi tárgyalásokon folytatott küzdelemmel. A munkásosztály politikailag megosztott volt, s a két párt viszonya nemcsak a munkásmozgalom, hanem az egész baloldal helyzetét, sőt végső soron az egész népi demokrácia viszonyait is döntően befolyásolta.

*

A magyar társadalom struktúrája 1945 tavaszán—nyarán a kibontakozó népi demokratikus forradalom, s főként a földreform következtében jelentős változásokon ment keresztül. Az arisztokrácia és a dzsentri középbirtokos réteg eltűnt, az „úri középosztály” felbomlott, a tőkés gazdagparaszság megfogyatkozott. Az agrár nincstelenek száma jelentősen csökkent, ami ugyan a munkásosztály összlétszámának visszaesését eredményezte, de azt ellensúlyozta, hogy a munkásságon belül az ipari munkásság került fölénybe. A középrétegek változatlanul jelentős helyet foglaltak el, sőt arányuk növekedett is a kisárutermelő, többségében kis- és középparaszti csoportok létszámának emelkedésével. A mezőgazdasági népesség nagy aránya a magyar társadalom erős agrárjellegének fennmaradására utalt, de a struktúrában lezajló változások a modernizálódás, a korszerűsödés lehetőségét teremtették meg.

A társadalmi struktúra átalakulása, s az egyes osztályok egymáshoz való viszonyának megváltozása a politikai szféra kereteit és e szférában kibontakozó fejlődési tendenciákat is sok tekintetben megszabta. Az arisztokrácia és az „úri középosztály” felbomlásával társadalmi bázisukat veszítették, vagy legalábbis visszavonhatatlanul meggyengültek azok az erők, amelyek az ország modern kori történetében a társadalmi haladás fő ellenségei, a konzervativizmus és a fasiszta reakció hordozói voltak. A nagyburzsoázia és a különböző polgári rétegek gazdasági-poli-

tikai helyzetének megroppanása a konzervatív jobboldali, a polgári liberális és polgári demokrata irányzatok lehetőségeit is korlátozta. A dolgozó osztályok társadalmi elhelyezkedésének megváltozása, a baloldali — kommunista és szociáldemokrata — áramlatok társadalmi háttérét szilárdította meg, a földreform viszont a kispolgári demokratikus törekvések bázisát erősítette. A két munkáspártnak, valamint a Nemzeti Parasztpártnak az 1945. őszi nemzetgyűlési választásokon elért 43%-a nem volt véletlen, azt mutatta, hogy a baloldaliságnak, a *demokratikus* és *népi* Magyarország programjának mély gyökerei voltak a magyar társadalomban, és a népi demokrácia szilárd bázissal rendelkezett. S ha ehhez még hozzávesszük, hogy a Kisgazdapárt 57%-a sem tekinthető egyértelműen jobboldali győzelemnek, mert igaz ugyan, hogy a magyar uralkodó osztályok és a középrétegek jelentős hányada melléje állt, valójában azonban a kis- és középparasztok, s nem kis részben az újonnan földhözjuttattak szavazatai segítették többségre, akkor még inkább kidomborodik az a hatalmas politikai fordulat, amely a felszabadulás után kibontakozott. 1945 őszén a magyar tömegek döntő többsége a demokrácia mellett szavazott, cáfolatául mindazon elméleteknek, melyek a „reakciós nép” tételét hirdették.

JEGYZETEK

Balogh Sándor: A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből. Századok, 1965. 3. sz. 458—483. old.; Gáspár Ferenc: A magyar nagyipari munkásság harca az üzemek megmentéséért, helyreállításáért és a termelés megindításáért. 1944—1945. Gáspár Ferenc—Jenei Károly—Szilágyi Gábor: A munkásság az üzemekért, a termelésért. 1944—1945. Dokumentumgyűjtemény. Táncsics. B.-pest. 1970., 38—40. old.; Fenyő Miksa: Elsodort ország. Budapest, 1946.; Habuda Miklós: A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban. 1944—1948. B.-pest. Táncsics Kiadó. 110—112. old.; Jakab Miklós: Társadalmi, politikai küzdelmek és a Magyar Mérnök és Technikusok Szabad Szakszervezete (1945—1946). Századok, 1970. 2. sz. 321—336. old.; Lackó Miklós: Nyilasok, nemzeti szocialisták 1935—1944. B.-pest. Kossuth Kiadó. 1966. 3—41. old.; ugyanő: Szerkezeti változások a magyar munkásosztály összetételében. 20. év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Kossuth Kiadó. 1964. 80. old.; Nevelő Irén: A magyar kisiparosság társadalmi-politikai arculatának néhány jellemző vonása a felszabadulás után. 1945—1948. Kézirat.; Orbán Sándor: Egy kérdőíves összeírás feldolgozása a mezőgazdasági népesség 1946. évi helyzetéről. Agrártörténeti Szemle, 1966., 8. év. 1—2. sz. 73—121. l.; Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945—1961.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.; Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon. 1945—1948. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1971., 32—33. old.; Szekfű Gyula: Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1955. 282—289. old.; Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért. 1944—1948. Szerk.: Dr. Jenei Károly, Rácz Béla, Strassenreiter Erzsébet. Táncsics Kiadó. B.-pest. 1966. 220, 291, 363. old.